

PREKOMPONOVANJE BRAKA, PARTNERSTVA I PORODICE U SAVREMENIM DRUŠTVIMA

*Mirjana BOBIĆ**

Uvod

U ovom radu opisuju se oblici u kojima se ispoljavaju savremene promene u braku, partnerstvu i porodici u evropskim populacijama, kao i što se prikazuje njihova evolucija od poslednjih dekada XX veka do danas. Drugi cilj ovoga priloga jeste da pruži jedan širi teorijsko hipotetički, eksplanatorni okvir za razumevanje onoga što se zbiva u stanovništvu (na javnoj ravni), ali sada u kontekstu savremenih društava razvijene tržišne privrede, kao i onih koja su u procesu postsocijalističke transformacije. Najzad, aktuelna diverzifikacija životnih stilova stavlja se u kontekst individualnog životnog toka i povezuje se sa empirijskom dominacijom određenih vrednosti, tj. poželjnih okvira orijentacije.

U tekstu se problematizuje i teza o tome, da li promene od braka kao instituciji ka labavom, stalno iznova preispitujućem partnerstvu, koga bi trebalo da održava isključivo ljubav i oslobođena seksualnost, nagoveštava da su civilizacije hrišćanskog i protestantskog kulturnog kruga ušle u period krize patrijarhata, njegovog pada ili nekog budućeg neizvesnog postpatrijarhalnog razvoja. Da li se na dugi rok može projektovati dekadencija ove civilizacije odnosno njen definitivni pad (Đurđev, 1998) ukoliko ne dođe do mešanja sa nekim drugim, vitalnijim kulturama? No, ovo poslednje svakako je isuviše krupno pitanje koje prevazilazi okvire jednog prigodnog članka, ali se ovde koristi prilika da se iz još jednog tematskog okvira ponovo otvore neke stare dileme i pravci mogućih promišljanja.

Kada je reč o menjanju sadržaja braka (i porodice) imam na umu složeni proces koji se odvija u savremenim populacijama, a teorijski se svodi se na pomak od braka kao institucije ka partnerstvu kao čistom odnosu (Giddens, 1992, Mills, 2000, Milić, 2001).

* Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Odeljenje za sociologiju.

Brak se ovde definiše kao društveno (zakonski) legitimisan seksualni odnos partnera čiji je osnovni cilj rađanje potomstva. Tri su bitna sastavna elementa braka: kopulacija (prokreacija) kohabitacija (zajednički život) i legitimacija tj. društveno dopuštenje i kontrola (seksualnih) odnosa supružnika i priznavanje dece koja se iz tog odnosa rađaju (Milić, 2001). U savremenom društvu događa se proces tzv. *seksualne i natalitetske dekompozicije braka*, što je prouzrokovalo pluralitet bračnih formi i odnosa (Milić, 2001:122-128).¹ Pod pojmom *partnerstva* podrazumevaju se veoma raznoliki manje ili više trajni odnosi (života u paru) muškaraca i žena u čijoj suštini leži afektivna povezanost partnera (uzajamno osećanje ljubavi, sreće i zadovoljstva). Ljubav je cement intimnog života parova i zato se partnerstva, pa i brakovi lako raskidaju onda kada se ovo osećanje izgubi. Prema Anđelki Milić "to je moderna suština braka koja u krajnjoj liniji vodi njegovom odumiranju" (Milić, 2001:124). U literaturi se pojam partnerstva nešto češće povezuje sa izvanbračnim odnosima, mada sam kvalitet relacionih veza na kojima danas institutira većina stanovnika ne mora da ima bilo kakve veze sa formalnom legitimacijom i u tom smislu predstavlja pojam "čistog odnosa", koji je inaugurisao vodeći britanski sociolog svetske reputacije Antoni Giddens (Giddens, 1992).

Zbog sve raširenije prakse parova da žive u izvanbračnom partnerstvu, u referentnoj literaturi najviše je u upotrebi pojam *kohabitacija* koji se definiše "kao zajednica u kojoj dve osobe suprotnog pola žive zajedno, dele 'postelju i sto', a da pri tome nisu u formalnom, pravno sankcionisanom braku" (Avramov, 1993:105). Ovaj životni stil praktikuju najčešće mlade generacije, ali se može naći i među sredovečnim i starijim. Demografski podaci, ankete pa i kvalitativna istraživanja pokazuju da su kohabitacije pretežno predbračni aranžmani (Avramov, 1993; Bobić, 2002), mada postoje i postbračni (nakon razvoda i u starosti) kao i trajni oblici izvanbračnog partnerstva (braku alternativne forme života u paru u skandinavskim zemljama).

Osim kohabitacija, među stanovništvom razvijenih država Evrope i Severne Amerike veoma su rašireni i tzv životni aranžmani u formi LAT (*Living apart together*). Ovaj pojam prvi put je upotrebljen u Nizozemskoj početkom 1980tih godina sa ciljem da se označe parovi koji ne žive zajedno (u istom domaćinstvu), s tim da ne moraju da budu ni samci (studentska populacija) (Trost, 1986). Reč je o mladalačkom "zabavljanju" tj. slobodnom

¹ Među uzročnike te dekompozicije braka u savremenom društvu, Anđelka Milić (2001: 126) navodi: seksualnu revoluciju iz 1960-ih godina ovog veka, emancipaciju žena i proces individualizacije. Ona smatra da je proces otpočeo strukturalnim i društvenim promenama koje su zahvatile najrazvijenija društva, ali da se one vrlo brzo sele i manje razvijene sredine.

eksperimentisanju sa različitim partnerima da bi se steklo odgovarajuće predbračno iskustvo. Već sama forma ukazuje i na sadržaj (dimenzije) ovih odnosa. Individue se povezuju na osnovu romantičnog kompleksa (ljubavi, seksualne privlačnosti), ali izostaju bitne dimenzije "čvršće" unije: rezidencijalna (zajedničko stanovanje), funkcionalna (domaćinstvo) i socio-demografske (reprodukcija). Partnerstvo je u procesu nastajanja, uzajamnog odmeravanja želja, očekivanja, preispitivanja i planiranja, što se može primeniti i na sadržaj pojma *kohabitacija*. Zbog sve veće raširenosti LAT formi širom razvijenog sveta Zapada, postoje gledišta da bi ih trebalo obuhvatiti sistemom statističkog beleženja i praćenja (Klijzing i Macura, M. M., 1997).

Najzad, u savremenom društvu postoji i jedna manja kategorija stanovništva koja se trajno odriče roditeljstva, ali ne i životu u paru. To su parovi koji su se unapred dogovorili da neće imati decu (tzv voljni ili sociološki sterilitet). Na temelju iskustvene evidencije skiciran je tipičan bračni par bez dece: mladi, zdravi, visokoobrazovani, koji veoma visoko vrednuju uzajamnu bliskost, ali ističu i ličnu autonomiju. Nazvani su DINKS (*double-income-no-kids*) (Avramov, 1993).

Najzad, ovde ću pokušati da sadržajno razgraničim i ostale bitne pojmove (osim braka, partnerstva, kohabitacije) koji će biti upotrebljeni u ovom tekstu. Prvo, kada je reč o modernom društvu, njegove glavne odlike koncizno se mogu svesti na sledeće: masovna industrijska proizvodnja (roba i usluga namenjenin tržištu), kapitalistički sistem društveno ekonomskih odnosa (usmerenih ka maksimiziranju profita, a minimiziranju ulaganja), urbanizacija (rast i razvoj gradova) i ustanovljavanje liberalne demokratije (participacije građana u odlučivanju o bitnim pitanjima ukupnog društvenog života). (Haralambos i Holborn, 2002). Razvitak modernog načina života i pogleda na svet otvoren je nakon Francuske revolucije, a poseban zamah dostiže tokom 19 veka u Evropi i Severnoj Americi. Dominira racionalnost u svim oblastima društvenog života, verovanje u mogućnost stalnog progresu, planiranja, poverenje u razvoj nauke i tehnologije, kao i svest da su ljudi sposobni "da svoj život uzmu u svoje ruke" (nasuprot fatalizmu i idejama o predestiniranosti ljudske sudbine, koje su bile imanentne religioznim uverenjima. U periodu od poslednjih decenija prošlog stoleća, razvijena društva Zapada i Severne Amerike doživljavaju dalje, korenite društvene preobražaje, koji se označavaju kao postmoderni (postindustrijski) društveni razvitak, kada gubi poverenje u temeljne postulate modernosti: u moć razuma, tj. u domete nauke i tehnologije, posebno imajući u vidu šire, humane i moralne aspekte njihovih nespornih rezultata u mnogim oblastima rada i proizvodnje. Rađa se svest o negativnim implikacijama naučno tehnološke revolucije: o zagađenju prirodne sredine, u porastu je anksioznost

i ontološka nesigurnost pojedinca i čitavih društava (Gidens, 1991) rastu rizici raznih vrsta, od nuklearnog rata, od štetnih posledica genetskog inženjeringa, vojnih sukoba i terorizma, pa sve do skepse u mogućnosti i vrednosti racionalnog planiranja u svakodnevnom životu (Haralambos i Holborn, 2002). Većina autora smatra da su u korenu ovih promena zapravo ekonomske varijable, intenziviranja sektora usluga i pad zaposlenosti u klasičnim proizvodnim granama (industriji). Pored toga, komunikacije među ljudima, državama i kontinentima sve su brže, snažan zamah doživela je informaciona tehnologija, kao i svetska kompjuterska mreža (internet).² Najzad, danas se sve više govori o globalizaciji tj. formiranju *svetskog društva*: "Opšti izraz za označavanje sve veće međuzavisnosti svetskog društva je *globalizacija*" (Gidens, 1998:59). Reč je o sve tešnjoj povezanosti svetske ekonomije (uz zadržavanje razlike između kapitalizma centra, periferije i poluperiferije, pri čemu centar oblikuje periferiju "po svome liku" a ne prema njegovim potrebama, Lazić, 2000). Komunikacije, društvene veze, ekonomska i politička povezanost presecaju granice između zemalja odlučujući na sudbinu ljudi u pojedinim zemljama.³

Pluralitet partnerskih zajednica i porodičnih formi

Polovinom XX veka prirodnim kretanjem stanovništva Evrope ostvarivana je prosta zamena generacija, porast je bio ravnomeran, tako da je volumen populacije poprimio teorijski poželjan stacionarni model. Međutim, iznenada, tokom sedamdesetih godina u razvijenim državama Evrope dolazi do opadanja univerzalnosti braka, koji se najpre registrovao preko skoka divorcijaliteta, zatim pada ukupnog prvog nupcijaliteta, povećanja udela brakova višeg reda kao i porasta konsenzualnih ili izvanbračnih unija (kohabitacija), različitih tipova i starosnih modela (predbračnih, alternativnih braku i postbračnih), što je sve, posledično, izazvalo dalji pad fertiliteta ispod nivoa neophodnih za prostu reprodukciju stanovništva.⁴ Epicentar potresa lociran je, dakle, u samom jezgru porodice, unutar bračne dijade (Milić, 1994, 2001). Time se težište porodice sa roditeljstva premešta na partnerstvo, što je sve prouzrokovano jačanjem sekularizma, zatim sve

² Pored toga, potrošnja je takođe veoma izražena i takoreći isforsirana, pa brojni autori govore o psihologiji konzumerizma. Kupuje se garderoba određene marke (firme), dizajna, pa se zatim ona zamenjuje novom, i tako stalno iznova. U tome veliki značaj imaju mediji i reklama (recimo primer industrije dečjih igračaka, gde se svesno manipuliše dečjom zavisnošću od predmeta (objekata) i pritiskom koji oni vrše na odrasle (roditelje).

³ Dobar primer za to daje automobilska i elektronska industrija, kao i proizvodnja raznovrsnih roba i artikala ishrane. Sve to je na žalost praćeno daljim ekološkim propadanjem globalnog stanovništva, strahom od vojnih sukoba i terorizma svetskih razmera.

⁴ Danas je prosečna stopa ukupnog fertiliteta u Evropskoj Uniji 1,37 (Demeny, 2003).

intenzivnijim ispoljavanjem individualizma, težnji ka ličnoj samorealizaciji, uspehu, pa i hedonizmu, tako da pojedini autori čak govore i o specifičnoj "kulturi narcizma" (Lash, 1983).⁵ Te krupne demografske promene sastavni su deo dubljih društvenih promena, koje se obuhvataju pojmom "druge demografske tranzicije" (Lestheage and Van de Kaa, 1986, Van de Kaa, 1988), a koje Prinz definiše na sledeći način (1995:2):

- 1) tranzicija od "zlatne ere braka ka rađanju kohabitacije";
- 2) tranzicija od deteta kao glavnog elementa porodice ka paru kao bitnom elementu;
- 3) tranzicija od "preventivne kontracepcije" (da bi se izbeglo rađanje trećeg i četvrtog deteta ka "konceptiji samoostvarenja" (začeće može da se planira kada se hoće);
- 4) tranzicija od jednoobraznih sistema porodica i domaćinstava ka raznovrsnim oblicima.

Globalno posmatrano, opšti trend evropskih država kao i Severne Amerike jeste da se brakovi odlažu u sve kasnije godine života, što je uzrokovano ne samo drugačijim odnosom prema tradicionalnoj instituciji braka, već i demografskim činiocem, tj. produžavanjem životnog veka stanovništva (Bobić, 2002). Pored napred pomenutih brojnih bihejvioralnih modela u oblasti privatnih i porodičnih životnih aranžmana, zabeležena je i pojava trajnog odustajanja od partnerstva (*committed singles*), o kojoj svedoči relevantna literatura (Kiernan, 1993, Meyer i Schulze, 1988, Opaschowski, 1994). Pinnelli, Hoffmann – Nowotny i Fux čak izražavaju bojazan od toga da će globalizacija pruzrokovati ne samo porast voljnog odustajanja od rađanja, ("sociološkog steriliteta", *childlessness*) usled evidentne tendencije opadanja državne podrške porodicama i deci, već i polarizaciju na dve grupe stanovništva u okviru porodičnih i neporodičnih domaćinstava.

Kada je reč o novim tipovima izvanbračnih unija (tabela 1), Poljska je na začelju država, u kojoj kohabitacije gotovo da i nema, dok je vodeća država Švedska gde svaka treća žena, stara 25-29 godina živi u kohabitaciji. Države severne i južne Evrope pripadaju grupi u kojoj je fenomen malo ili srednje rasprostranjen. Države zapadne Evrope raspoređene su između srednjeg i visokog ranga, zajedno sa Kanadom i Novim Zelandom, a bivše socijalističke zemlje centralne i istočne Evrope između srednjeg i niskog. Ne postoji izražena pravilnost u distribuciji fenomena na liniji Istok – Zapad. Tako, na primer,

⁵ Anđelka Milić skreće pažnju na destruktivnu stranu individualizma: "individualizacija sve više gubi orijentaciju i kočnice, nestaje svaki oblik solidarnosti i saosećanja za druge, a pojedinac postaje sam sebi dovoljan, zaljubljen u svoje moći (Milić, 2001: 127).

Belgija se nalazi pri dnu liste zemalja zajedno sa Litvanijom i Istočnom Nemačkom, dok su se na drugoj strani, Slovenija i Estonija našle u zajednici sa Zapadnom Nemačkom i Kanadom.

Tabela 1.

Relativni brojevi ispitanika koji trenutno ne žive u uniji (N), ispitanika koji žive u bračnoj (B) ili konsenzualnoj uniji (K), prema starosti u vreme intervjua; FFS uzorak ženske populacije

		Starost u vreme intervjua											
		20-24			25-29			30-34			35-39		
Država	Godina	N	B	K	N	B	K	N	B	K	N	B	K
Poljska	1991	49	51	0	19	81	0	13	87	0	13	87	0
Italija	1995/96	88	11	1	47	50	3	18	79	3	15	83	2
Litvanija	1994/95	46	52	3	23	74	3	20	78	3	22	75	3
Mađarska	1992/93	46	46	7	20	76	4	16	80	4	17	78	5
Španija	1995	76	18	5	37	58	5	17	80	4	10	85	4
Belgija	1991/92	56	32	12	17	72	11	11	83	5	12	84	5
Litvanija	1995	54	36	9	30	59	11	25	67	7	25	69	6
I. Nemačka	1992	52	32	16	25	63	12	19	74	7	19	76	6
Estonija	1994	36	43	21	24	60	14	21	67	11	25	61	12
Z. Nemačka	1992	69	19	12	37	49	14	23	68	9	23	70	7
Slovenija	1995	55	29	16	14	71	15	9	81	10	9	85	7
Kanada	1990	65	19	16	30	54	17	21	66	13	23	69	8
Švajcarska	1994/95	60	15	25	27	53	20	19	70	11	18	75	7
Austrija	1995/96	61	14	25	30	50	21	17	73	10	18	74	8
Novi Zeland	1995	57	14	29	30	49	21	22	63	15	21	70	9
Norveška	1988/89	42	25	33	23	56	22	18	70	12	16	79	5
Francuska	1994	62	14	24	31	46	23	23	63	14	20	72	8
Nizozemska	1993	63	16	21	27	49	24	17	71	12	16	77	7
Finska	1989/90	47	21	33	27	48	25	16	69	15	17	76	7
Švedska	1992/93	43	13	44	28	41	31	20	54	26	22	63	15

Izvor: Podaci nacionalne ankete u okviru FFS projekta i/ili Zvanični državni izveštaji, Klijzing and Macura, M.M. (1997:5).

Napomena: Zbir udela N, B, K ne iznose uvek 100 zbog zaokruživanja.

Tabela 2 takođe pokazuje partnerski status žena, starih 20-39 godina u izabranim evropskim državama Zapada i Istoka, koje uključuju različite tipove životnih aranžmana od celibata do izvanbračnih unija, s tim što daje uvid i u namere žena u vezi sa odlukom o formiranju različitih tipova partnerskih zajednica u bliskoj budućnosti.

Tabela 2.

Partnerski status, žene stare 20-39 godina

	Austrija	Finska	Belgija	Nemačka	Mađarska	Italija	Litvanija	Poljska	Španija
	1995-1996	1989-1990	1991	1992	1992-1993	1995-1996	1995	1991	1994
Procenat žena koje su u:									
braku	52,2	50,9	69,9	54,1	70,4	54,2	58,5	73,5	59,3
kohabitaciji	16,2	16,7	7,6	10,0	5,2	2,2	8,2	0,1	4,4
LAT-u	13,7	12,8	13,3	13,2	9,5	20,5	14,4	2,8	13,2
nisu u uniji	18,0	19,6	9,3	22,7	14,9	23,1	18,9	23,5	23,1
Procenat žena koje su trenutno u LAT uniji:									
žele da ostanu u LAT uniji	52,7	43,9	-	69,2	48,8	43,4	-	-	29,8
moraju da ostanu u LAT uniji	34,3	47,8	-	30,8	32,1	36,2	-	-	49,5
Procenat žena koje su sada u LAT uniji a koje nastoje da:									
žive u kohabitaciji u naredne dve godine									
da	56,6	50,7	34,0	30,3	16,1	11,0	12,9	-	18,7
ne znaju	-	15,6	14,9	45,1	35,1	8,6	32,3	-	20,8
se udaju u naredne dve godine									
da	20,3	12,0	51,6	10,8	32,8	40,7	13,8	-	34,5
ne znaju	-	40,9	8,3	42,0	28,8	14,1	37,5	-	23,5
neće se ni udati niti će živeti u kohabitaciji									
	46,2	28,5	38,5	22,2	21,4	38,0	42,2	-	26,4
<i>Izvor: Preračunala Antolla Pinnelli, na osnovu Family Fertility Survey, PAU, Ekonomska komisija UN (2001: 119).</i>									

Iz podataka tabele 2 vidi se da je sklonost ka braku nešto veća na Istoku nego na Zapadu Evrope, tako da najveće udele bračnosti pokazuju žene iz bivših socijalističkih zemalja, koje su sada u manje ili više podmakloj

odnosno dovršenoj fazi tranzicije ka tržišnoj privredi (Poljska, Mađarska), što se uklapa sa empirijskim podacima prethodnih autora. Opcija braka visoko je zastupljena i u Belgiji, a potom u državama južne Evrope (Španija). Najmanju sklonost ka ovoj instituciji pokazuju Austrijanke i Finkinje. Obrnuto, poslednje pripadnice ženskog dela populacije u najvećoj meri preferiraju životni stil kohabitacije, dok je ova alternativna partnerska forma najmanje izražena u Poljskoj, Italiji i Španiji. LAT unija najraširenija je u Italiji, dok je u Zapadnoj i Severnoj Evropi njen udeo ujednačen (svaka sedma ispitanica živi ovim stilom). Celibat je najrasprostranjeniji u Poljskoj, Španiji, Italiji, Nemačkoj, ali i Finskoj. Postepeni prelazak iz LAT unije u kohabitaciju optira većina žena u Zapadnoj i Severnoj Evropi, dok njihove "ispisnice" iz Istočne i Centralne Evrope preferiraju direktan ulazak i formalnu (bračnu) zajednicu. Najveći udeo trajnog celibata, sudeći prema iskazanim stavovima (koji su, kako ukazuju podaci, zastupljeni u veoma visokim procentima, ali su i podložni menjanju) može se očekivati u Austriji, Litvaniji, Italiji i Belgiji.

U modernom društvu profesija i karijera postaju legitimni lični ciljevi kako žena tako i muškaraca, jer je zahvaljujući "perfektnoj" kontracepciji, začće moguće odlagati i planirati (kada i s kim žena želi da ima dete). Kao posledica medicinsko tehnoloških inovacija u domenu kontracepcije i njene široke diseminacije i primene, sklapanje braka i/ili ulazak u partnersku uniju nije neposredno povezan sa početkom reprodukcije, što posledično utiče i na ukupan fertilitet. Tako, dok se sredinom 1960-ih pad nataliteta "dugovao" kontroli bračnog fertiliteta, u narednim decenijama pad rađanja je povezan sa promenama u bračnim strukturama stanovništva, odnosno značajnim opadanjem populacije u klasičnom braku (Castiglioni i Zuanna, 1992, Prinz, 1991). U pojedinim državama, pre svega Severne Evrope, registrovan je porast, a zatim i stabilizacija visokih udela vanbračnog rađanja u ukupnom fertilitetu (u Švedskoj je gotovo svako drugo dete rođeno od strane nevenčanih majki), što se smatra posledicom dostizanja viših faza u transformaciji braka, kada kohabitacije postaju potpuno legitimni izbori alternativnog životnog stila, koga praktikuju sve veći delovi populacije kao i socijalni slojevi (Prinz, 1995) što je, kako ćemo videti, omogućeno razvijenom državom blagostanja (pored ostalog i izmenama u porodičnom zakonodavstvu).

Teorijsko hipotetički okvir relevantan za analizu savremenih promena u braku, partnerstvu i porodičnom ponašanju

Budući da se, kako vidimo, radi o veoma kompleksnom društvenom i demografskom razvitku, koji je prilično konvergentan kada je u pitanju rađanje tj. nerađanje, ali je zato prilično divergentan kada je u brak i/ili partnerstvo, zavisno od toga u kojoj se fazi društvenog tj. demografskog

razvitka nalazi određena država Evrope (odnosno region) čini se nužnim uvođenje relevantnog teorijsko-hipotetičkog okvira u analizu, koji će uključiti makro, mezo i mikro nivo (varijable) u pokušaju razumevanja i objašnjenja bihejvioralnih modela, kao i reaktivnih i proaktivnih strategija snalaženja individua u svakodnevnom životu.

Po mišljenju autora, čiji nam se način razmišljanja čini bliskim sociološkom objašnjenju kao i sociološkoj imaginaciji (Zamfirescu, Pinnelli and Fux, 2001:13), tri su osnovne determinante o kojima treba voditi računa prilikom formiranja relevantnog teorijsko konceptualnog sklopa:

- 1) makro sociološka varijabla (paradigma struktura/kultura) koja uključuje proces modernizacije i globalizacije, tako da se demografski trendovi tumače kao posledica aktualnog društvenog razvoja na Zapadu i Istoku Evrope;
- 2) mikro sociološka paradigma, komplementarna gore navedenoj makro varijabli, a obuhvata sledeći pristup: resursi–ograničenja–ponašanje (*the resources–restrictions–behaviour approach*) (slika 1);
- 3) mezo varijabla koju čine istorijske, ekonomske i kulturno političke prilike koje objašnjavaju raznolikost među evropskim državama i subregionima.

Podimo od prvog ili makro nivoa u razumevanja i objašnjenju gore opisanih tendencija u oblikovanju privatnog života. Demografsko ponašanje, po mišljenju autora, posledica je socijetalnih promena, o čemu svedoči i teorija demografske tranzicije (Wertheimer–Baletić, 1982, Van de Kaa, 1988) tj. istorijskog procesa modernizacije, čija je bit u permanentnom uklanjanju strukturalnih, spoljašnjih prepreka, što otvara prostor porastu bihejvioralnih opcija. Kulturni korelat tog razvitka jeste povećani individualizam i pad tradicionalizma koji je ranije oblikovao ponašanje i strategije pojedinaca, socijalnih grupa i populacija.

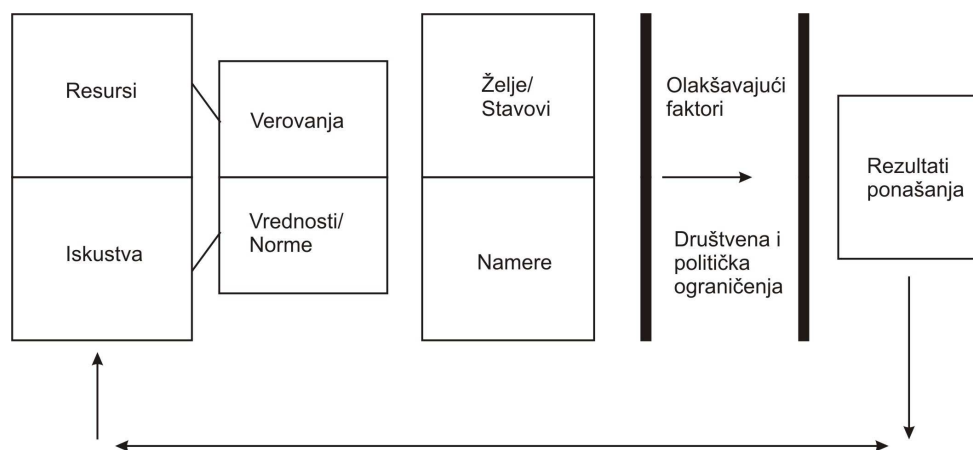
Druga, mikro determinanta omogućava povezivanje makrosocijalnih uslova modernosti sa odlukama i akcijama individua, koje se u našem slučaju, konkretno tiču partnerstva i prokreacije (porodice), a nazvana je pristupom "resursi–ograničenja–ponašanje" (slika 1), tako da je u stvari komplementarna makrosociološkoj paradigmi struktura/kultura.

Prema ovom pristupu, pojedinci i društvene grupe poseduju i aktiviraju određenu količinu ličnih resursa (kapitala) (Cliquet et al 1992). To su: biološki resursi, koji obuhvataju sledeće odlike pojedinca: starost, pol, uz što bih ja dodala i zdravstveno stanje, sposobnost učestvovanja u biološkoj

reprodukciji i sl., zatim ekonomski resursi, koji uključuju dohodak i druge prednosti (kvalitet života, tj. materijalni i stambeni standard) pojedinca.

Slika 1.

Pristup "resursi – ograničenja – ponašanje"

Izvor: (Hoffmann–Nowotny, H. J. i B. Fux, 2001: 21).

Socio-kulturni resursi odnose se na obrazovanje, nacionalnost, političku/religioznu pripadnost ili opredeljenje itd. Dalje, tu su socio-psihološki resursi: socijalizacija, samo-percepcija, socijalna integracija, i jedna vrlo značajna proaktivna psihološka varijabla tzv locus controle (koja ukazuje na meru u kojoj pojedinac preuzima odgovornost za svoje odluke i ponašanja). Ovi resursi udružuju se sa prethodnim i aktuelnim iskustvima pojedinca, para, društvene grupe i oblikuju njihovu sadašnju "životnu situaciju". U samoj individui resursi se povezuju sa uverenjima, vrednostima i normama, kao mentalnim konstruktima, tj. kulturnim kapitalom.

Pojedinci i parovi stalno se sukobljavaju sa društvenim okruženjem, koje pruža olakšavajuće faktore, ali i ograničenja, što oblikuje individualno ponašanje. Veliki je broj i jednih i drugih determinišućih uslova za ljudsko delovanje, ali među njima svakako su najvažniji sledeći: ekonomski uslovi, socijalna stratifikacija, istorijske prilike datog društva i njegova tradicija (jezik, religija, politički sistem), vreme nastanka nacionalne države i faza u oblikovanju nacionalnog identiteta (nacionalne države), razvoj i stanje "države blagostanja", dostupnost bio-tehnoloških inovacija stanovništvu i sl. Ograničenja i olakšavajući faktori povezani su i isprepletani na mnogo

načina. Na primer, ukorenjeni tradicionalizam koji se recimo oblikovao dugotrajnim uticajem katoličke doktrine može da utiče na veoma usporen i kasni razvitak državnih davanja, zbog razvijene prakse oslanjanja na porodicu i šire srodničko okruženje. Obrnuto, dva bitna faktora, rana sekularizacija u onim državama koje su prve prihvatile protestantizam, kao i dominacija socijaldemokratskih režima na političkoj sceni, uticali su da se u njima najpre razvije snažna država blagostanja kao i polno/rodna jednakost.

Najzad, mezo varijablu čine široki geografski regioni Evrope, podeljeni u 4 grupe zemalja. Ovde će biti samo ukratko opisani, s obzirom da ćemo se na njih vratiti kada budemo pokušali da objedinimo gore navedene makro i mikro paradigme.

Severnu Evropu obuhvataju Skandinavske države (Švedska, Norveška, Finska, Danska, Island), koje su se razvijale pod uticajem Protestantizma i političkih programa socijaldemokratije. Države Zapadne Evrope do skora su bile podeljene "gvozdenom zavesom" (primer Zapadne i Istočne Nemačke), oivičene Pirinejskim poluostrvom na jugu i Alpskim planinskim vencem na jugoistoku. Kulturno se međusobno veoma razlikuju, u pojedinima postoje unutarnacionalne razlike u jezicima, religijama i kulturama (Belgija, Nizozemska, Austrija, Švajcarska, Nemačka). Treću grupu zemalja čine podgrupa zemalja iz južноеvropskog basena, za koje je karakteristična gore pomenuta tradicija katoličanstva i nešto niži ekonomski standard. Tu pripada i Grčka iako je pravoslavne denominacije, zbog svojih socio ekonomskih odlika. Najzad, četvrtu grupu čine države Centralne i Istočne Evrope, koje su u procesu manje ili više uspešne transformacije ka tržišnoj privredi, s tim što su se dugi niz prethodnih decenija razvijale pod uticajem socijalističkih režima odnosno komandno-planske ekonomije i ideologije egalitarizma. Međutim, nakon pada komunističke doktrine, u ovoj grupi država revitalizovane su različite religijske struje: Luteranska u Estoniji i Letoniji, Katolička u Poljskoj, Litvaniji i državama koje su nekada bile u sastavu Austro-Ugarske monarhije. Najzad tu spada i još uvek "trusni" Balkan, gde su smeštene države u kojima su izmešane veoma različiti kulturni i nacionalni identiteti: islamski, pravoslavni i katolički.

Ako sada pokušamo da povežemo sve tri varijable (nivoa) objašnjenja, počecemo od paradigme modernizacije koja podrazumeva dugotrajni proces ne samo promena u oblasti ekonomije, već i sekularizaciju, demokratizaciju političkog odlučivanja i porast učešća u javnom životu, racionalnost koja se od ekonomije proteže do samog svakodnevnog života pojedinca i načina na koji on donosi svoje bitne životne odluke. Modernizacija ne samo da podrazumeva oslobađanje pojedinca od tradicionalnih strukturalnih i kulturnih veza (stega), već su njene posledice (modernosti) da ona izaziva brzi, često neizbalansirani, asinhroni razvitak pojedinih društvenih

podсистema, odnosno, proizvodi stalne i iznova menjajuće promene. Zbog toga su u porastu birokratske institucije, univerzalističke vrednosti i norme, što se najjasnije očituje u ideologiji postignuća (Golubović, 1999). Raste broj mogućih životnih opcija za individue, a to korespondira sa otvorenošću modernih društava (tj. povećanu socijalnu, kao i prostornu mobilnost, unutrašnje i spoljne migracije). Time se inauguriše ideologija postignuća i klima stalne kompeticije, jer socijalni položaji nisu tradicionalno pripisani (prema porodičnom poreklu, polu, starosti i slično), već se oni mogu dostići individualnom akcijom, strategijom stalnog napredovanja i osvajanja sve viših mesta u društvenoj hijerarhiji. Sledeća posledica ovog modernizacijskog puta je parcijalno članstvo individua u različitim strukturama (institucijama, društvenim grupama, formalnim i neformalnim mrežama) (Golubović, 1999). Smanjena socijalna kontrola nudi individuaama veću slobodu, koja se međutim, kada se pogleda dublje, svodi na potrebu stalnog samoispitivanja i samo-interpretacije životne situacije (*self interpretation*). Najzad, bit modernizacije je da navedeni procesi vode ka: povećanju svih vrsta jednakosti (koju podržava i država blagostanja) i ekspanziji srednjih slojeva. Difuzija ovih uslova modernosti doprinosi tome da se može uočiti sličnost razvojnog puta različitih evropskih država (regiona). Tako je modernizacijski proces otpočeo na severu Evrope, što znači da su protestantske, skandinavske države bile predvodnice tog procesa, za kojima su sledile države Zapadne Evrope (sa izuzetkom Irske, što pokazuje da evolutivni proces nije uvek pravolinijski). U Mediteranskom basenu kao i u Istočnoj Evropi, modernizacija je bila otežavana bilo kulturnim faktorima (uticaj katolicizma i pravoslavlja) ili strukturnim ograničenjima (u slučaju specifičnog socio ekonomskog razvoja u bivšim komunističkim državama).

Sa stanovišta paradigme struktura/kultura, ishod modernizacije je situacija permanentne dileme (Hoffmann–Nowotny and Fux, 2001). Na jednoj strani, individue su suočene sa slobodom izbora i mogućnostima kreiranja različitih životnih putanja. Na drugoj, pak, strani, ti potencijalni izbori rezultanta su ne samo lepeze mogućih rešenja iz njihovog socijalnog okruženja, već i realnosti u kojoj oni stalno moraju da procenjuju odnos između resursa koji im stoje na raspoložanju, individualnih želja i ciljeva i društvenih očekivanja datog vremena. Time se u analizu uvodi paradigma resursa–ograničenja–ponašanja koja treba da premosti makro nivo societalnih uslova (promena) i mikro varijablu individualnog odlučivanja i ponašajnih modela. Čini se, međutim, da postojeće ekonomističke teorije o racionalnom odlučivanju (kao što je teorija Gary Beckera, 1991, i druge), nisu dovoljne, već je potrebno formulisanje jedne opštije teorije (ili više takvih teorija) o procesu donošenja odluka (*decision making*) i razrešavanju konflikata (*conflict management theories*). Zbog toga što su porodice, parovi i individue, socijalne jedinice koje su smeštene u mrežu međuzavisnih odnosa, akteri

procenjuju društvene tokove i prinuđeni su da na njih odgovore. Reagovanje i strategije rezultat su složenih *cost-benefit* analiza ali i razmena i prevazilaženja sukoba između različitih društvenih podsistema.

U meri u kojoj je društvo u mogućnosti da smanji objektivne prepreke, to je veća verovatnoća da će ljudi birati određene akcije, koje smatraju poželjnim. Prema mikroekonomskim teorijama fertiliteta (Mijatović, 2000) što je veća "cena dece" (ekonomska i psihološka), to će njihova ponuda biti manja. Obrnuto, ukoliko je viši nivo davanja i usluga koje su namenjene majkama i deci, to će ponuda dece biti viša, jer te beneficije umanjuju neposredne ekonomske i oportune troškove roditeljstva.

Sada ćemo ovaj teorijski okvir primeniti na analizu konkretnih društveno-kulturnih situacija evropskih regiona.

Kada je u pitanju društveni i demografski razvitak, Severna Evropa se sastoji od grupe prilično homogenih država. Pod uticajem tradicije protestantizma, procesi sekularizacije i modernizacije veoma su se rano ispoljili, a takvu evoluciju podržale su i političke elite (socijalno demokratski režimi) koji su u svojim programima eksplicitno težile da obezbede jednake šanse za sve individue, tj. da uspostave ideologiju demokratije, jednakosti i participativnosti (paradigma struktura/kultura). Na tom pravcu nisu se pojavljivala neka veća strukturalna ili kulturna ograničenja. Naprotiv, vlade su aktivno ubrzavale, podsticale modernizaciju putem politike redistribucije dohotka i razvojem "države blagostanja". Glavne posledice takvog razvitka su to da su se Šveđanke rano uključile u procese obrazovanja (univerzalnog), a zatim i na tržište rada, kao i što se razvila široko prihvaćena socijalna svest o otvorenosti i toleranciji prema različitosti (uključujući prihvatanje kontracepcije, abortusa, razvoda). Posledično, razvijena je čitava lepeza životnih aranžmana (Avramov, 1993, 2002),⁶ što je pratilo i izmene u oblasti bračnog i porodičnog zakonodavstva.

U nekim aspektima države Centralne i Istočne Evrope pokazuju sličnosti sa skandinavskim. Pri tome se misli na učešće žena u radnoj snazi i razvitak mera i aktivnosti iz domena populacione politike. Međutim, između njih postoje bar tri ključne razlike (Hoffmann–Nowotny i Fux, 2001, Avramov, 2002, Unicef, 1999). Prvo, ove doskora socijalističke države imaju dugu tradiciju ranog sklapanja braka (Hajnal, 1965). Zatim, proces industrijskog razvitka počeo je kasno sa mnogo slabijim rezultatima u odnosu na druge evropske regione. Najzad treba imati na umu da su i početni ekonomski

⁶ Međutim, na primeru dve države ovog regiona (Ujedinjenog Kraljevstva i Irske), vidi se da je referentni društveni i demografski razvitak bio unekoliko različit, u prvom slučaju zbog dominacije liberalizma, a u drugom katoličke tradicije.

uslovi za industrijalizaciju i urbanizaciju u bivšim komunističkim državama bili nepovoljni. Što se tiče ženske zaposlenosti, za veliku većinu to je bilo pitanje ekonomske nužnosti objedinjavanja dva dohotka radi opstanka domaćinstva, nego što je bilo pitanje ličnog izbora. Politike država namenjenih porodici uspevale su u većini slučajeva da nadoknade deo ograničenja sa kojima su se individue, posebno žene, suočavale. Međutim, brojnim empirijskim istraživanjima potvrđeno je da su žene osećale "dupli teret" (porodice i radnog mesta), (Blagojević, 1991, 1997, 2002, Milić, 1994, Petrović, 1994, Unicef, 1999). Nakon pada komunizma, žene su masovno vraćene u kuću (prinudni odmori, a zatim i otkazi), tako da su se suočile sa masovnom nezaposlenošću i procesom retradicionalizacije polno/rodne uloge (Bolčić i Milić, red 2002). Ukratko, mada je upotreba kontracepcije, dozvola abortusa i razvoda bila dopuštena i praktikovana još od 1950-ih godina (sa izuzetkom Rumunije do pada režima Čaušeskua), brak je bio mnogo tešnje povezan sa rađanjem i socijalizacijom dece (porodicom) nego što je to bio slučaj u skandinavskim državama. U skladu sa tim, u manjoj je meri ispoljen pluralitet partnerskih zajednica.

Treću grupu čine države južne Evrope. Kao što je napred pomenuto, brak je do skora bio veoma ojačan zbog izražene religiozne tradicije katolicizme (odnosno pravoslavlja u slučaju Grčke), koja je insistirala na srodničkom i porodičnom povezivanju. Populaciona politika u ovim državama imala je često pronatalitetni karakter (sa davanjima usmerenim ka rađanju višeg reda), dok je polno/rodna asimetrija ostala intaktna mnogo više nego u drugim regionima. Zato su u stavovima populacija ovog regiona najviše zastupljene pro-familističke vrednosti, što korespondira sa najvećom zastupljenošću rađanja trećeg i višeg reda i najvećom prosečnom veličinom domaćinstva, koja je zabeležena upravo u ovom regionu (Kuijsten, 1996).

Četvrtu grupu čine države Zapadne Evrope. Bitna zajednička karakteristika ovih zemalja je da su tradicionalno liberalne, u kojima niti katolička crkva niti civilno društvo nisu uspostavili ključnu dominaciju u stavovima i ponašanju stanovništva (na primer Švajcarska i Nizozemska). Polpulaciona politika ima odlike *laissez faire* (Rašević i Petrović, 1994), što znači da vlade vode politiku nemešanja u individualne odluke i svakodnevni život parova i pojedinaca, što ukazuje da se radi ili o političkoj apstinenciji ili da države nemaju jasno uspostavljene populacione ciljeve. Na skali vrednosti, stanovništvo visoko vrednuje toleranciju i jednakost.⁷ No bez obzira na

⁷ Među državama se mogu uočiti razlike. Tako na primer, Francuska i Belgija pokazuju neke sličnosti sa zemljama južne Evrope. Osim toga, poznato je da Francuska ima specifičnu demografsku prošlost različitu od ostalih država evropskog kontinenta, koju karakteriše rano otpočinjanje demografske tranzicije i rani pad nataliteta, koji se dogodio i pre industrijske revolucije kao i pre drugih država.

razlike, ova grupa zemalja ima sledeće zajedničke osobine: kada je reč o fertilitetu, izražen je trend ka *polarizaciji ponašanja* na one koji se trajno odriču roditeljstva (ne nužno i partnerstva) i profamilistički orijentisane pojedince (Hoffmann–Nowotny i Fux, 2001:27) (tabela 2). Takođe, potvrđena je sklonost ka odlaganju rađanja. Proces ženskog zapošljavanja otpočeo je kasno, a zbog nametnute obaveze "samo-organizovanja" u vezi sa objedinjavanjem rada i porodice, u ovim državama je izražen model tzv. bipolarnе distribucije specifičnih stopa radne aktivnosti (sa periodima prekida radne karijere zbog rađanja i ponovnog uključivanja). Udeli konsenzualnih zajednica niži su u odnosu na države severa, ali su u porastu i doprinose rastućoj pluralizaciji životnih aranžmana. Kohabitacije su najčešće tip "braka na probu", dakle sa tendencijom preobražaja u klasične brakove onda kada se planira rađanje. To je razlog da autori zastupaju stav da je brak i u ovoj grupi zadržao instrumentalnu funkciju (Hoffmann–Nowotny i Fux, 2001). Slično i Coleman (1997) tvrdi da se u brak ulazi da bi se potvrdio zakonski status bračnog partnera i/ili deteta.

Lepeza životnih stilova u kontekstu individualnog životnog toka

Kao što smo videli iz prethodnog izlaganja, brak (partnerstvo) i porodica (roditeljstvo) predstvaljaju veoma značajne životne ciljeve, kako na nivou vrednosnih preferencija, tako i životne prakse. Iako se u odnosu na roditeljstvo, kao vododielnicu, stanovništvo evropskih zemalja može podeliti na porodična i neporodična domaćinstva, a same porodice zadobijaju različite forme zavisno od vremena i prostora, što smo videli na primeru šitokih evropskih regiona, ipak, kako potvrđuju istraživanja, manje od 1/5 žena ostaje bez dece (Hoffmann–Nowotny i Fux, 2001: 28). Udeli voljnog odricanja od roditeljstva pokazuju najveće i rastuće tendencije u onim državama gde je najteže premostiti jaz između karijere i porodice (primer Švajcarske, Nizozemske, Zapadne Nemačke). Čak i u Švedskoj, koja je najdalje odmakla u dva odnovna trenda: u procesu razdvajanja braka od prokreacije i razvijanju partnerstva kao terminalnog cilja (umesto prokreativne instrumentalizacije braka koja je još uvek perzistirajuća u ostalim evropskim državama i regionima), većina žena starih 30-34 godina živi u braku sa decom (Hoffmann–Nowotny i Fux, 2001:29, kao i podaci iz tabele 1).

Tradicionalne porodice zadržavaju značajno visoke udele u demografskom ponašanju evropskog stanovništva. Trenutno, udeo porodica (roditeljskog para sa decom) kreće se između 60-80% u starosnim grupama 30-39 (Dorbritz i Fux, 1997:30), odnosno, između 54 i 87% (tabela 2). To znači da se može prognozirati da udeo porodičnog sektora neće pasti ispod 50% s tim,

da se u socijalnom kontekstu (post) modernizacije, širenja univerzalnih vrednosti kao što su obrazovanje, rad, samoispunjenje, druženje, slobodno vreme (tabela 3), može očekivati da će većina parova odlagati rađanje kao i da će rađati prosečno samo po jedno dete (Demeny, 2003).

Posledica odlaganja rađanja u uslovima produžavanja prosečnog životnog veka je produžavanje preparentalne faze (dela života koji prethodi formiranju porodice). Nadalje, u toj fazi, koja po pravilu sledi nakon napuštanja roditeljskog doma (primarne porodice) oblikuje se čitava lepeza relacionih veza (partnerstava).

U savremenim društvima većina mladog odraslog stanovništva (*young adults*) napuštaju roditeljski dom da bi živeli sami ili sa partnerom.⁸ Prosečna starost napuštanja porodičnog gnezda je nešto niža za žene nego za muškarce, a generalno uzev, devojke se danas češće odlučuju da budu nezavisne od mladića (Hoffmann–Nowotny i Fux, 2001, Avramov, 2002, Bobić, 2002, podaci anketa FFS, tabela 2).

Međutim, na taj proces utiču brojni faktori: ranijem odlasku iz porodice porekla doprinosi opadanje tradicionalnih vrednosti, porast obrazovanja i zapošljavanja žena, širenje ideologije individualizma i sl. Ovim mikro-determinantama mogu se, pak, suprotstaviti makroekonomski (paradigma struktura/kultura), kao što su ekonomska kriza, stagnacija u zapošljavanju (porast nezaposlenosti), rastu dohodaka i mehanizmima socijalne sigurnosti. Nepovoljno mogu delovati i drugi uslovi iz domena kvaliteta života koji otežavaju formiranje zasebnog domaćinstva, kao što je nedostatak stanova u državama Centralne i Istočne Evrope, a što potvrđuju i istraživanja mladih parova kod nas (Petrović, 2002, Bobić, 2002).

Na drugoj strani, neočekivane promene unutar domaćinstva događaju se i u savremenim razvijenim državama zapadne Evrope. Najmarkantnija je sve kasnije napuštanje roditelja iako su tamo socijalne prilike daleko povoljnije, nego na Istoku Evrope. Taj trend produženog "socijalnog detinjstva" uočen je 1980-ih godina, a nastavio se i tokom 1990-ih (za razliku od ranog napuštanja primarne porodice tokom 1960-ih i 1970-ih) (Hoffmann–Nowotny i Fux, 2001, Avramov, 2002). Autori nude raznolika objašnjenja ovoj pojavi. Od produžavanja obrazovanja na višim nivoima (fakultetskom), do nekih izmena koje su se dogodile unutar samih roditeljskih domaćinstava, kao što su veći stambeni prostor koji se mladima danas nudi u uslovima niskog fertiliteta i visokog životnog standarda, koji često podrazumena i

⁸ Nekada su mladi napuštali roditeljsku porodica u starosti najčešćeg sklapanja braka, što je i danas slučaj sa nižim slojevima i manje obrazovanim delovima stanovništva, koji se i ranije zapošljavaju.

zasebnost stanovanja u okviru porodične kuće, što implicira veću slobodu i privatnost mlade generacije, a sve to se smatra rezultatom uspostavljanja veće tolerancije u međugeneracijskim odnosima (smanjenje generacijskog jaza) (Blossfeld et al, 1995: 200-222).

U svakom slučaju obe pojave, napuštanje roditeljskog gnezda i produženo "socijalno detinjstvo" uticali su na širenje različitih formi partnerskih zajednica (Bobić, 2002), tj. na postepeno razdvajanje seksualnosti od prokreacije, sa demografskim posledicama u vidu starenja: nupcijaliteta, fertiliteta, a posledično i starenja stanovništva sa dna i vrha starosno polnih piramida evropskog kulturnog kruga.

Sledeća relevantna pojava u individualnim biografijama stanovništva je porast samaca i samohranih roditelja. Iz tabele 2 se vidi da veoma veliki udeo (ženskih) osoba uzrasta od 20-39 ne živi u uniji kao i da ne želi uopšte da ima stalnog partnera (tabela 3), posebno u Zapadnoj Evropi, ali i bivšim socijalističkim državama (nekadašnjim članicama SSSR-a). U Severnoj i Zapadnoj Evropi je to ponašanje, kako smo videli, karakteristično za visokoobrazovane slojeve i više socijalne slojeve. Međutim, tu treba imati u vidu diferencijaciju dve grupe "samaca": prelazne forme, *transitional singles* i trajne odluke, *committed singles* (Hoffmann-Nowotny i Fux, 2001). Ovi poslednji odbijaju svaki vid vezivanja za određenu osobu (Kiernan, 1993, Meyer and Schulze, 1988, Opaschowski, 1994). U prvu grupu spadaju mladi koji žive ovim stilom samo u jednoj fazi svoga životnog toka, ili po⁹ nauštanju roditeljskog doma ili nakon raskida sa prethodnim partnerom. Jedan deo iz okvira "prelaznog tipa" će ovu fazu iskoristiti da se psihološki potpuno odvoji od roditelja, zatim da eksperimentiše sa različitim varijantama nezavisnog stila življenja koji uključuje česte socijalne kontakte (upoznavanje potencijalnih partnera, ali i druženja, putovanja, avanture), (Bobić, 2002). U svakom slučaju, ova grupacija mladih, zajedno sa onima koji praktikuju stil LAT, uglavnom nisu protivnici braka i/ili porodice, ali svakako utiču na opšti trend odlaganja ovih bitnih životnih događaja.

Grupa samohranih roditelja (žena), u savremenom društvu može se, takođe, podeliti u dve grupe: prvu, u koju spadaju one žene koje voljno, samostalno rađaju i podižu decu, za razliku od ranijeg modela kada su žene, iz raznih razloga nevoljno zapadale u ovaj status (Bosanac, 1967). Drugo su one žene koje se u ovom statusu nalaze nakon razvoda braka, zbog raširene prakse dodeljivanja dece razvedenim majkama češće nego očevima. Ovaj drugi tip

⁹ Nemački izvori ukazuju da među prelaznim formama celibatera takođe se mogu uočiti dva tipa (Opaschowski, 1994): oni koji su se nevoljno našli u takvom stanju i drugi koji se osećaju usamljeno (ne mogu da pronađu odgovarajućeg partnera) pa to nadoknađuju intenzivnim radnim angažovanjem.

porodica je naročito u porastu zbog skoka divorcijaliteta i visokih udela razvedenog stanovništva, posebno ženskog. Porodice samohranih majki (*lone mothers*) pod velikim su rizikom od pada u siromaštvo (Avramov, 2002, Beck, 1992), budući da zavise od alimentacija bivših supružnika, sopstvenih, često skučenih mogućnosti zarade (jednog dohotka) i državnih davanja. Porast broja razvedenih žena takođe doprinosi nedovoljnom radanju, zbog brojnih problema sa kojima se svakodnevno susreću kao i njihove manje sklonosti ka ponovnom stupanju u brak, što sve pruža slabe izgleda da će ove žene nastaviti svoju reprodukciju. Zato bi praksa ponovnog stupanja u brak tj. profamilistička težnja ka formiranju novih porodica bila poželjan put za nastavak reprodukcije.

Kako podaci u državama razvijenog Zapada ukazuju (Bobić, 1999, 2000, Milić, 2001, Avramov, 2002), za sada se ipak ne može govoriti o nestajanju porodice, već se samo mogu konstatovati i opisivati (sic!) svi ti diverzifikovani bračni (partnerski) i porodični oblici. Tako, na primer, ankete koje se počev od 1990-ih sprovode na velikim uzorcima stanovništva Evropske unije, (*Family and Fertility Survey*, pod rukovodstvom Population and Activity Unit UN Economic Commission for Europe sa sedištem u Ženevi), na populaciji od 130.000 Evropljana iz zemalja članica EU, (Klijzing i Macura M. M. 1997), kao i druga istraživanja stanovništva Evropske unije, *Eurobarometer 39.0*, 1993. i sl.) potvrđuju da i pored konstatovanog opadanja popularnosti zakonski sklopljenog braka, porodica ostaje ključna vrednost za većinu ispitanika (tabela 3). U navedenim istraživanjima se, takođe, potvrđuje da životni aranžmani dobijaju različite i brojne pojavne oblike, kao i da su veoma podložni menjanju u toku životnog ciklusa, kako individue, tako i porodične grupe. Na nivou vrednosnih obrazaca, mogu se povući jasne generacijske granice. Starije generacije odbijaju ideju partnerstva izvan braka, kao i različite netipične forme porodice i ističu dva osnovna elementa koji podupiru tradicionalnu porodicu – ekonomsku sigurnost i socijalnu reprodukciju (*Eurobarometer*, 1993:127). Mlađe generacije, naprotiv, umanjuju značaj ovih činilaca, posebno podvlačeći značaj procesa kontinuiranog individualnog razvoja svakog pojedinca i uzajamnog uživanja u odnosu, pri čemu seksualni užitak igra veoma značajnu ulogu. Ove međugeneracijske razlike ogledaju se i kada je reč o podizanju dece: mlađi ističu odgovornost, ali i toleranciju, radost i uživanje u deci kao i kreativnost koja dolazi do izražaja u procesu njihove socijalizaciji (kroz prakse i "habitus porodice", Tomanović–Mihajlović, 1997) dok stariji podvlače poslušnost dece, dobar "odgoj", vaspitanje, koje, između ostalog, podrazumeva i usvajanje religioznih normi. Budući roditelji, pripadnici mlađe generacije zastupaju uverenja o raspodeli aktivnosti i odgovornosti oko podizanja dece među majkama i očevima dok stariji ispitanici pridaju veći značaj ulozi majke kao roditelja. Mladi podjednako

vrednuju sreću i zadovoljstvo kako u sopstvenom tako i dečjem životu, dok stariji prednost daju dečjem blagostanju.

Tabela 3.

Univerzalne vrednosti u evropskim državama

Belgija	Danska	Nemačka	Grčka	Francuska	Irska	Italija	Letonija	Nizozemska	Poljska	Ujedinjeno Kraljevstvo	EU -12
FA 94,4	FA 98	FA 93,4	FA 99,4	FA 94,4	FA 97,1	FA 98,9	FA 95,9	PR 93,6	FA 99	FA 96,9	FA 95,7
R 88,2	PR 97,6	PR 87,8	ŽP 97,5	ŽP 93,5	PR 93,9	R 98,8	R 88,2	SV 90,6	R 97,3	PR 93,1	R 90,2
ŽP 85,2	SV 96	R 87	R 95	R 93,3	R 86,7	ŽP 93,5	SV 86,8	R 89	PR 94,1	SV 83,1	PR 88,3
SV 78,8	R 92,7	SV 85,2	PR 93,4	PR 85,5	SV 81,3	PR 85,3	ŽP 86,3	FA 87,1	ŽP 93,5	R 77,6	SV 84,3
PR 77,1	ŽP 73,1	ŽP 81,6	SV 90,8	SV 82,3	RG 67	SV 83,7	PR 85,4	ŽP 81,8	SV 88	ŽP 71,7	ŽP 84,2
RG 28,9	POL 56,2	POL 35,6	RG 86,7	POL 28,4	ŽP 62,5	RG 62	RG 37,8	POL 39,9	RG 67,9	POL 34,4	RG 39,3
POL 18,6	RG 28,4	RG 27,7	POL 61,1	RG 25,9	POL 28,6	POL 41,7	POL 33,7	RG 33,1	POL 40,4	RG 33,1	POL 35

Izvor: Commission des Communautés européennes, 1993, Pinnelli (2001:125).
Napomena: Zbog obimnosti originalne tabele, izostavljene su tri države.
Legenda: FA-familizam, R-rad, PR-prijatelji, SV-slobodno vreme, ŽP-život u paru, RG-religija, POL-politika.

Imajući u vidu značaj koji porodica zadržava za svoje članove kao mesto slobodnog izražavanja emocija, odnosno ispoljavanja zadovoljstva kroz uzajamnost i bliskost, stanovništvo Evrope očekuje od svojih vlada i država, da im to obezbedi, putem zaštite od ekonomskih kriza, nezaposlenosti, fluktuacija tržišta rada, rizika od siromaštva (*underclass*) i sl. što navodi čak 40% Evropljana (Eurobarometer, 1993).

Najzad, prema nekim autorima, iza gore navedenih promena koje su korenito uzdrmale konjugalnu dijadu nalazi se proces *opadanje patrijarhata* (Blagojević, 2002, Castells, 2001). Patrijarhat se u vreme premodernih, pa i modernih društava i kultura, najubedljivije praktikovao porodici kroz mušku dominaciju pa čak i opresiju nad ženom i decom (Delphy i Leonard, 1992), što se, zatim, proširivalo na institucionalni i vaninstitucionalni (neformalni) autoritet (moć) muškarca i u drugim bitnim društvenim podsistemima: od obrazovanja, preko tržišta rada, do kulture, potrošnje, politike, prava i sistema vrednosti (Blagojević, 1991, Milić, 2001).

Pisci feminističke provenijencije, ali i drugih teorijskih pogleda, determinante transformacionih tendencija vide u sledećim procesima i pokretima: porastu informacijske ekonomije globalizujućih razmera, ženskom aktivizmu i tehnološkim inovacijama na planu biološke reprodukcije (Milić, 1992, 1994, 2001; Blagojević, 1991, 1992; Castells, 2001, Avramov, 2002 i drugi).

U savremenom društvu koje teži da postane "svetsko" (globalno) potencijalna kriza patrijarhalnosti može da se dokumentuje i kroz "neverovatno smanjivanje porodice" (Castells, 2002:226, Milić, 2001), ali i kroz gore pomenuti sve veći pluralitet bračnih i porodičnih formi.

Tako u svojoj novijoj studiji o preobražaju intimnih odnosa poznati savremeni britanski i svetski sociolog Antoni Gidens piše: "U društvu koje se razdvaja i razvodi, uža porodica stvara čitav niz različitih novih rodbinskih veza povezanih, na primer, s tzv. rekombinovanim porodicama. No, priroda ovih veza menja se budući da su one podložne većem pregovaranju nego pre. Odnosi među srođnicima su se često uzimali zdravo za gotovo na temelju poverenja; sada se za poverenje mora pregovarati i pogađati, a obavezivanje (*sebe drugom*, prim. M.Bobić) je isto toliko problem kao i seksualni odnos" (Giddens, 1992:96).

Drugi važan aspekt koji, po nekima, vodi preispitivanju pa i možda i ukidanju patrijarhata je da, uprkos razočarenjima i neuspesima, muškarci i žene teže ponovnom sklapanju novoga braka i formiranju nove porodice, jer je u savremenom, rizičnom društvu racionalno objediniti dva prihoda, ali i

druge socijalne povlastice koje se povezuju sa radnim mestom u uslovima opšte krize države blagostanja i života u "rizičnom" društvu (Beck, 1992). Ti novi tipovi porodica sa poočimom/pomajkom i menjanje partnera tokom života postaju socijalna norma, a s obzirom na pristizanje novih članova, sa drugačijim životnim iskustvima i navikama, u uslovima povećavanja složenosti domaćinstva, navedene potrebe za deljenjem odgovornosti, uređenje životnog prostora ne može se prepustiti ustaljenim tradicionalnim (porodičnim) vrednostima i normama već se oko njega stalno i iznova mora pregovarati, pogađati, ukratko, životne aranžmane treba stalno i iznova kreirati.

Konačno, ima argumenata da je patrijarhalnost u porodici ozbiljno uzdrmana još iz dva bitna razloga: zato što je sve više domaćinstava sa ženom kao "glavom kuće" (jednočlana i domaćinstva samohranih majki), i zato što u svim ostalim porodicama, kako empirijska istraživanja potvrđuju, upravo su žene te koje kreiraju neformalne mreže i zahtevaju "pregovaranje" oko dece i ostalog domaćeg rada (Morgan, 1985). I na kraju, krizi patrijarhata u ličnom životu doprinosi i dramatično povećanje neporodičnih domaćinstava, koja se definitivno ne mogu održavati na asimetričnoj, tj. ideologiji neravnopravnosti i eksploatacije resursa jedne strane (Delphy i Leonard, 1992).

Zaključak

Ovo izlaganje bi trebalo zaključiti opreznim predviđanjem šta se u budućnosti može očekivati u vezi sa empirijski dokumentovanom raznolikošću životnih aranžmana evropske populacije Zapada, ali i Istoka, kao i relevantnim demografskim posledicama.

Na makronivou (paradigma struktura/kultura) odgovori na gore naznačena pitanja zavise od brzine kojom će se odvijati dva glavna društvena procesa: prvi, razvitak "evropskog društva"; i drugi, rađanje "svetskog" (globalnog) društva. Međutim, već kod prve tačke dolazimo do problematizacije da li će se i kojim tempom odvijati integracija u jedinstven evropski ekonomski i socijalni prostor. Za sada je evidentno da se može govoriti o konvergenciji društvenog i demografskog razvitka na prostoru Zapadne, ali ne i Istočne Evrope (a posebno Balkana). Ovo poslednje važi čak i kada je u pitanju južnoevropski region, s obzirom da je neizvesno kojim će se pravcima i brzinom odvijati njegovo uključivanje u Evropsku Uniju.

U vezi sa trendom opadajućeg fertiliteta, može se očekivati nastavak tendencije i u budućnosti, na čitavom evropskom prostoru, a podržavaće ga socijetalne promene (post)modernizacije, individualizacije i racionalnog ponašanja, tako da će u većini slučajeva roditelji zadovoljavati svoje potrebe

samo sa jednim detetom (Demeny, 2003), a mali udeo njih će se odlučiti na rađanje višeg reda, jer je dete postalo "luksuzna roba".

Za razliku od trendova u oblasti nataliteta, porodične forme i životni aranžmani odražavaju značajnu diverzifikaciju na evropskoj mapi. Kuijsten (1996) je to objašnjavao velikim strukturalnim i kulturnim razlikama evropskih regiona, s tim što je on smatrao da, kada je u pitanju rađanje i formiranje porodice, jasno se može ustanoviti podjela na tradicionalne (južna i istočna Evropa) i moderne evropske regione (severna i zapadna Evropa) između kojih ne postoji korelacija osnovnih demografskih procesa (rađanja) niti se, pak, može govoriti o uspostavljenoj ravnoteži između starih i novih tipova porodica.¹⁰

Dok je celibat nekada bio nametnut životni stil osobama koje ili nisu bile psiho-fizički spremne (zdrave) ili pak nisu imale drugih preduslova da stupe u brak, sada, ali i ubuduće, bračna spremnost kao i težnja da se formira porodica zavisiće od individualnih odluka, a one će proizlaziti iz odmeravanja individualnih resursa i brojnih ograničavajućih faktora. Društveni uslovi pozne modernosti (povećanje rizika, nesigurnost radnog mesta, kriza države blagostanja) kao i globalizacije, verovatno će ići u pravcu pojačavanja tog procesa. Isti zaključak može se izvesti i za grupu bivših socijalističkih država Centralne i Istočne Evrope (i Balkana), čiji je sada ključni problem dovršavanje procesa transformacije ka tržišnoj privredi. Ekonomske promene kroz koje su prolazile ove države tokom poslednje decenije XX veka, proizvele su drastičan pad fertiliteta,¹¹ zatim masovno isključivanje žena sa tržišta rada, opšte osiromašenje stanovništva, raspad socijalno zaštitnog sistema i slično. I u ovim se državama, takođe očekuje porast udela stanovništva koji će ostati bez dece, tj. pojačanje polarizacije između ne-porodičnog i porodičnog sektora (Hoffmann–Nowotny i Fux, 2001: 40).

¹⁰ "U doba druge demografske tranzicije mapa evropske porodice je postala više raznolika nego jednoobrazna, tako da krajnji strah od nečega kao što je *McDonaldizacija* evropskih porodičnih struktura, koja podrazumeva da pojedinac 'pojede s nogu' (*snacking*)... u 'prodavnici odnosa', izgleda potpuno neopravdan" (Kuijsten, 1996:140).

¹¹ Na primer, u bivšoj Istočnoj Nemačkoj stopa ukupnog fertiliteta je 1996. bila od 0,9 deteta po ženi (Penev, 1999).

Literatura

- AVRAMOV, D. (1993). *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku* (Beograd: Naučna knjiga).
- AVRAMOV, D. (2002). *People, Demography and Social Exclusion*, Population Studies, No 37, (Strasbourg: Council of Europe).
- BECK, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity* (London, New Delhi: Sage Publications).
- BECKER, G. (1991). *A Treatise on the Family*, (Harvard University Press).
- BLAGOJEVIĆ, M. (1991). *Žene izvan kruga: profesija i porodica* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu).
- BLAGOJEVIĆ, M. (1997). *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija devedesetih* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu).
- BLAGOJEVIĆ, M. (2001). "Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000: urođjavanje cene haosa" u Bolčić, S. i Milić A. (ured.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog Fakulteta).
- BLOSSFELD et. al. (1995). *Gender and Family change in industrial countries*, (Clarendon Press, Oxford).
- BOBIĆ, M. (1999). "Brak i porodica" u Rašević, M. (ured.) *Razvitak stanovništva Srbije 1991-1997*. (Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka).
- BOBIĆ, M. (2000). "Brak i porodica u transformaciji jugoslovenskog društva", *Jugoslovenski pregled* (Beograd), godina XLIV, br 2.
- BOBIĆ, M. (2002). *Tranzicija partnerstva – studija slučaja u Beogradu*, doktorska disertacija, (Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu).
- BOH, K. (1989). "Changes in Marital Forms and Parenting from a European Perspective, u Shamgar–Handelman L. & Palomba R. (eds) *Alternative Patterns of Family Life in Modern Societies*, Consiglio Nazionale delle Ricerche Sulla Popolazione (Roma: Collana Monografie).
- BOSANAC, M. (1967). *Vanbračna porodica* (Zagreb: Indok).
- CASTELLS, M. (2002). *Moć identiteta* (Zagreb: Golden marketing).
- CLIQUET, R., et. al. (1992). *The 1991 Fertility and Family Survey in Flanders*, Framework and Questionnaire, CBGS Werkdocumenten No. 82, (Brussels).
- COLEMAN, D. (1997). *Converging and Diverging Patterns in Europe's Populations*, (Paper presented at the European Population Conference, Cracow, 10-13 June 1997).

- DEMENY, P. (2003) "Population Policy Dilemmas in Europe at the Dawn of the Twenty-first Century", *Population and Development Review*, Vol 29, No1.
- DELPHY C. & D. Leonard, (1992). *Familial Exploitation, A New Analyalisis of Marriage in Contemporary Western Societies*, (Polity Press).
- DORBRITZ & FUX, (eds.) (1997). *European Comparative Survey on Population Policy Acceptance* (Munchen: PPA).
- ĐURĐEV, B. (1998). "Dva veka Maltusa", *Stanovništvo* (Beograd), god. XXXVI, br. 1-2.
- GIDDENS, A. (1992). *The Transformation of Intimacy (Sexuality, Love & Eroticism in Modern Societies)* (Stanford University Press).
- GOLUBOVIĆ, Z. (1999). *Ja i drugi*, (Beograd: Republika).
- HAJNAL, J. (1965). "European Marriage Patterns in Perspective" in Glass D.V. et. al. *Population in History* (London: Edward Arnold).
- KIERNAN, K. (1989). The Departure of Children, in Grebenik, E. et. al. *Later Phases of the Family Cycle: Demographic Aspects*, (New York: Oxford University Press).
- KIERNAN, K. (1993). *Cohabitation in Western Europe: Trends, Issues and Implications* (London School of Economics and Political Science).
- KLIJZING, E. & M. M. MACURA (1997). "Cohabitation and Extra-marital Childbearing: Early FFS Evidence", International Population Conference, (Beiging, China).
- KUIJSTEN, A. (1996). "Changing Family Patterns in Europe: A Case of Divergence?" *European Journal of Population*, no. 12.
- LAZIĆ, M., et. al. (2000). *Račji hod* (Beograd: Filip Višnjić).
- MEYER & SCHULZE (1988). *Lebens – und Wohnformen Alleinstehender: Literaturstudie und Bibliographie*, BIB, Materialien zur Bevölkerungswissenschaft (Wiesbaden).
- MORGAN, D. H. J. (1985). *The Family, Politics & Social Theory* (London, Boston, Melbourne and Henley: Routledge & Kegan Paul).
- MILIĆ, A. (1994). *Žene, politika, porodica* (Beograd: Institut za političke studije).
- MILIĆ, A. (2001). *Sociologija porodice: Kritika i izazovi* (Beograd: Čigoja štampa).
- MILIĆ, A. (2002). *Ženski pokret na raskršću milenijuma, Izveštaj o empirijskom istraživanju u Srbiji i Crnoj Gori 2002* (Beograd: Čigoja štampa).
- MILLS, M. (2000). *The Transformation of the Partnerships: Canada, the Netherlands and the Russian Federation in the Age of Modernity* (Amsterdam: Thela Thesis).
- MIJATOVIĆ, B. (2000). "O Mikroekonomskoj teoriji fertiliteta", *Stanovništvo* (Beograd), godina XXXVIII, br. 1-4.

- PRINZ, C. (1995). *Cohabiting, Married or Single* (Wien: IASSA).
- * * * (1993). *The Europeans and the Family*, Eurobarometer, 39.0 (Brussels: Commission of the European Communities).
- OPASCHOWSKI, H. (1994). "Singles: Die Hatscheilkinder der Konsumgesellschaft" in Grozinger, G. (ed.) *Das Single, Gesellschaftliche Folgen eines Trendes*, (Opladen: Leske + Budrich,).
- PENEV, G. (1999). "Jugoslavija na demografskoj mapi Evrope", *Jugoslavenski pregled*, (Beograd), br. 4.
- PETROVIĆ, M. (2002). "Stambene i dohodovne nejednakosti (na primeru) parova koji sklapaju brak" u Bolčić, S. i A. Milić (ured.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog Fakulteta).
- TROST, J. (1986). "Marital and Non-marital Cohabitation", in Rogers, R. & H. Norman (eds.) *The Nordic Family: Perspectives on Family Research* (Uppsala University, Sweden).
- TOMANOVIĆ–MIHAJLOVIĆ, S. (1997). *Detinjstvo u Rakovici, Istraživanje svakodnevnog života dece u radničkoj porodici* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog Fakulteta).
- VAN DE KAA, D. (1988). "Second Demographic Transition: Revisited", *Theories and Expectations*, (Universiteit van Amsterdam, Werkstukken), No 109.
- WERTHEIMER-BALETIĆ, A. (1982). *Demografija, stanovništvo i ekonomski razvitak* (Zagreb: Informator).

Mirjana Bobić

Prekomponovanje braka, partnerstva i porodica u savremenim društvima

Re z i m e

U radu se opisuju savremene promene u braku, partnerstvu i porodici u evropskim populacijama, a zatim se prikazuje njihova evolucija od poslednjih dekada XX veka pa do danas, kao i različiti oblici i tipovi u kojima se ispoljava pluralitet savremenih partnerskih zajednica. Drugi cilj ovog priloga jeste da pruži jedan širi teorijsko-hipotetički, eksplanatorni okvir za razumevanje onoga što se zbiva u stanovništvu (na pojavnjnoj ravni), ali sada u kontekstu savremenih društava. Tu se uvode tri varijable: makro (paradigma modernizacije, odnosno socijetalnih, tj. strukturalnih i kulturnih promena), mikro (paradigma: resursi-ograničenja-ponašanje) i mezo (razlike u društvenom i demografskom razvitku država severne, zapadne, južne i centralne i istočne Evrope (bivših socijalističkih zemalja u tranziciji).

U radu je dato i oprezno predviđanje šta se u budućnosti može očekivati u vezi sa: empirijski dokumentovanom raznolikošću životnih aranžmana evropske populacije Zapada, ali i Istoka, kao i relevantnim demografskim posledicama. Na makronivou (paradigma struktura/kultura) odgovori zavise od brzine kojom će se odvijati dva glavna društvena procesa: 1) razvitak "evropskog društva" i 2) rađanje "svetskog"

(globalnog) društva. Većina autora izvodi zaključak o konvergenciji društvenog i demografskog razvitka na prostoru Zapadne, ali ne i Istočne Evrope (a posebno Balkana). Ovaj zaključak se tiče čak i država južnoevropskog regiona, s obzirom da je neizvesno kojim će se pravcima i brzinom odvijati njihovo uključivanje u Evropsku Uniju.

U vezi sa trendom opadajućeg fertiliteta, može se očekivati nastavak tendencije i u budućnosti, na čitavom evropskom prostoru, a podržavaće ga socijetalne promene (post)modernizacije, individualizacije i racionalnog ponašanja, tako da će u većini slučajeva roditelji zadovoljavati svoje potrebe sa samo jednim detetom. Nasuprot, porodične forme i životni stilovi stanovništva odražavaće verovatno i u buduće razlike između država severa i zapada Evrope sa jedne, juga sa druge i centralne i istočne Evrope (bivših socijalističkih zemalja) sa treće strane.

Bračna spremnost, stilovi partnerstva, kao i težnja ka formiranju porodice zavisice od individualnih odluka, koje će proizlaziti iz ličnih resursa i ograničavajućih faktora (na makro, mezo i mikro planu). Na agregatnom nivou stanovništava, rezultat će biti polarizacija između ne-porodičnih i porodičnih domaćinstava. Društveni uslovi pozne modernosti (povećanje rizika, nesigurnosti radnog mesta, kriza države blagostanja) kao i globalizacije verovatno će doprineti pojačavanju te polarizacije. Isti zaključak se može izvesti i za grupu bivših socijalističkih država Centralne i Istočne Evrope (i Balkana), čiji je sada ključni problem dovršavanje procesa transformacije ka tržišnoj privredi.

Ključne reči: *brak, partnerstvo, porodica, savremena društva, žene*

Mirjana Bobić

**Reorganization of Marriage, Relationships and Family
in Contemporary Society**

S u m m a r y

This paper describes contemporary changes in marriage, relationships and family in European populations, and then their evolution from the last decade of the twentieth century till present day, as well as various forms and types, in which plurality of contemporary partnership unions is revealed. The other goal of this supplement was to provide a wider theoretical-hypothetical, explanatory framework for understanding what is happening in population (on appearance level) but now in the context of contemporary societies. Three variables are introduced: macro (paradigm of modernization, namely social, i.e structural and cultural changes), micro (paradigm: resources-limitations-behavior) and mezzo (differences in social and demographic development of countries of North, Western, South and Central and Eastern Europe (former socialistic countries in transition)).

Cautious predictions on what could be expected in future concerning: empirical documented differences of living arrangements of European populations of the West, but also of the East, as well as relative demographic consequences. On the macro level (paradigm structure/culture) the responses depend on the rate the two main social processes will develop: 1) development of "European society", and 2) the birth of "world" (global) society. Most of the authors conclude on the convergence of social and demographic development on the territory of Western, but not Eastern Europe (and especially the Balkans). This conclusion concerns even

the countries of the South European region, considering that it is uncertain in which direction and speed will their integration into the European Union develop.

With regards to the trend of decreasing fertility, a continuance of existing secular tendencies may be expected in future as well, even on the whole European territory, and that it will be supported by social changes of (post) modernization, individualization and rational behavior, so that it will become a general model. For now it is evident that convergence of social and demographic development may be demonstrated on the territory of Western but not Eastern Europe as well (and especially of the Balkans). The later is also valid when the Southern European region is in question, considering that it is uncertain in which direction and at what speed will their integration into the European Union develop.

With regards to the trend of decreasing fertility, a continuance of tendencies may be expected in future as well, on the whole European territory, and that it will be supported by social changes of (post) modernization, individualization and rational behavior, so that in most cases parents will satisfy their needs with only one child. On the contrary, family forms and life styles will probably reflect differences between countries of the North and Western Europe in future as well on the one hand, and Southern on the other hand, and Central and Eastern Europe (former socialistic countries) on the third hand.

Readiness for marriage, partnership styles, as well as aspirations to forming families will depend on individual decisions, which will result from personal resources and limiting factors (macro, mezzo and micro). On the aggregate level of population, the result will be polarization between non-family and family households. Social conditions of foregoing modernization (increase of risks, job uncertainty, country prosperity crisis) as well as globalization will probably contribute to increasing the polarization process. The same conclusion may be derived for the group of former socialist countries of Central and Eastern Europe (and the Balkans) as well, whose key problem now is finishing the process of transformation towards market economy.

Key words: *marriage, partnership, family, contemporary society, women*